

ОСОБЛИВОСТІ ФУНКЦІОНУВАННЯ ІНСТИТУТУ ПРАВ І СВОБОД ЛЮДИНИ ТА ГРОМАДЯНИНА В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

CHARACTERISTIC FEATURES OF THE FUNCTIONING OF THE INSTITUTION OF HUMAN AND CIVIL RIGHTS AND FREEDOMS IN THE CONDITIONS OF MARTIAL LAW

Салюк І.О., аспірант кафедри конституційного права та прав людини

Національна академія внутрішніх справ

У статті висвітлено взаємозв'язок інституту воєнного стану, національної безпеки та прав людини і громадянина, досліджено їх правову природу та особливості застосування механізмів їх впровадження. Особливу увагу приділено проблемі встановлення стійкого балансу між захистом національної безпеки й дотриманням прав та свобод людини і громадянина. В науковій роботі акцентовано увагу на неможливості, з одного боку, панування права за умови відсутності національної безпеки або її порушення, однак, з іншого боку, доведено виправданість та необхідність введення певних обмежень прав людини і громадянина задля встановлення національної безпеки в державі. У праці розглянуто роль державного апарату в процесі становлення безпекового стану та гарантування системи конституційних прав і свобод, досліджено сутнісні особливості введення обмежень прав та критерії виправданості застосування такого механізму. Встановлено, що забезпечення режиму національної безпеки може вимагати введення тимчасових обмежень прав та свобод індивіда, що уособлює співвідношення загальнонаціонального та приватного інтересу. Проте, будь-яке обмеження гарантованих на конституційному рівні прав та свобод повинно передбачатися законодавчо, тобто має бути прописаний механізм, порядок, терміни введення та умови продовження/припинення, інакше існує ризик зіштовхнутися з проявами свавілля, що суперечить побудові демократичного режиму та сталого розвитку. Обґрунтовано, що захист національних інтересів, а саме збереження основ безпекового стану, виступає правовою підставою обмеження деяких прав та свобод та виправдовує невиконання зобов'язань стосовно захисту конституційних прав і свобод людини й громадянина. Визначено, що складність геополітичних реалій, з якими наразі зіштовхнулася Україна, жодним чином не повинно вплинути на обраний країною вектор євроінтеграції, для якого вимагається беззаперечне гарантування державою прав та свобод. За таких умов воєнного стану виникає гостра потреба оперативної та якісної адаптації законодавчої бази України до європейської, що беззаперечно сприятиме глибшій взаємодії України та ЄС в галузі захисту прав людини і громадянина.

Ключові слова: права та свободи людини і громадянина, національна безпека, воєнний стан.

The article reveals the interrelation between the institution of martial law, national security and human and civil rights, explores their legal nature and the peculiarities of applying mechanisms of their implementation. Particular importance is attached to the issue of establishing a sustainable balance between the protection of national security and the observance of human and civil rights and freedoms. The academic paper places an emphasis on the impossibility, on the one hand, of the rule of law in the absence of national security or its violation, however, on the other hand, the paper asserts the justification and substantiates necessity of introducing certain restrictions on human and civil rights for the sake of establishing national security in the state. The scholarly work examines the role of the state apparatus in the process of establishing a security status and guaranteeing the system of constitutional rights and freedoms. The paper explores the essential features of introducing rights restrictions and the requirements to be satisfied in order to justify application of such a mechanism. It is ascertained that ensuring the national security regime may require the introduction of temporary restrictions on the rights and freedoms of an individual, which reflects the correlation between the all-national interest and the private one. However, any restriction of constitutionally guaranteed rights and freedoms must be provided for by law, i.e., there should be a prescribed mechanism, procedure, terms of introduction and conditions for its extension/termination, otherwise, there is a threat of acts of arbitrariness, which is contrary to the construction of a democratic regime and sustainable development. It is substantiated that the protection of national interests, namely the maintenance of the foundations of a security status, serves as a legal basis for restricting certain rights and freedoms and it justifies the non-fulfillment of obligations to protect constitutional human and civil rights and freedoms. It is affirmed that the complexity of the geopolitical realities currently faced by Ukraine must not in any way affect the state's chosen vector of European integration, that requires the peremptory guarantee by the state of rights and freedoms. Under such conditions of martial law, there is an acute need for the prompt and high-quality adaptation of the legislative framework of Ukraine to the European one, that will undoubtedly contribute to deeper interaction between Ukraine and the EU in the field of human and civil rights protection.

Key words: human and civil rights and freedoms, national security, martial law.

Постановка проблеми. Сьогодні сміливо можна стверджувати, що питання забезпечення безпеки є важливим елементом розвитку політичної системи більшості країн світу. Передові країни приділяють неабияку увагу забезпеченню безпеки особистості, суспільства та держави загалом, що має на меті досягнення політичної стабільності, стану реальної захищеності населення, зокрема, прав та свобод особистості.

Як відомо, інститут прав та свобод є своєрідною нормативною площиною, в рамках якої відбувається практична реалізація основ національної безпеки. Саме тому проблема забезпечення національної безпеки тісно взаємопов'язана з питанням дотримання та гарантування прав і свобод людини й громадянина. Сміливо можна стверджувати, що однією зі складових концепції національної безпеки держави, яка є комплексним явищем і включає себе безпеку особистості, суспільства та країни, виступають права й свободи.

Безпека – це запорука побудови демократичного ладу та характеристика цивілізованості держави, своєрідна гарантія функціонування життєздатного механізму соці-

ального захисту індивідів, їх прав та свобод. Непрості політичні реалії сьогодення ставлять під загрозу забезпечення національної безпеки, в тому числі й гарантування безпеки особистості, що призводить до її соціальної незахищеності.

Результати аналізу наукових публікацій демонструють тісний взаємозв'язок основ національної безпеки держави та прав людини і громадянина. Теоретичною основою дослідження цієї тематики можуть слугувати наукові праці С. Кузніченко, В. Обушко, Г. Татаренко, Д. Чиждова, О. Гончаренка, М. Левицької, О. Гавриленко, Р. Мельник, Т. Чубко, О. Скрипнюк, Л. Сиволапа, В. Співака, Е. Тітка та ін. Хоча у науці конституційного права України вже існує чимало наукових розробок, деякі концептуальні питання стосовно механізмів гарантування дотримання та реалізації прав людини в умовах воєнного стану та національної безпеки, їх теоретичні засади й досі залишаються малодослідженими або мають несистемний, некомплексний характер.

Метою наукової статті є дослідження взаємозалежності національної безпеки та прав людини й громадянина;

вияву того, як підрив національної безпеки впливає на рівень забезпечення прав та свобод. В роботі акцентована увага на виправданій та допустимій можливості, з однієї сторони, обмеження прав та свобод людини й громадянина з метою досягнення національної безпеки, з іншої ж сторони, визначено, що виключно за умови встановлення стану національної безпеки в країні панують сприятливі умови для належного забезпечення прав і свобод.

Виклад основного матеріалу. Непроста геополітична ситуація, в якій наразі перебуває Україна, зовнішня агресія зі сторони країни-терориста привертають неабияку увагу до правової природи й сутнісних особливостей інституту воєнного стану та національної безпеки. Так, п. 20 ч. 1 ст. 106 Конституції України проголошує, що Президент України приймає відповідно до закону рішення про введення воєнного стану в Україні або в окремих її місцевостях у разі загрози нападу, небезпеки державній незалежності України [1].

Подальшої конкретизації та процедурного врегулювання вищезазначена норма знаходить у приписах Закону України «Про правовий режим воєнного стану». Зазначений законодавчий акт наводить визначення поняття «воєнний стан», розкриває його сутнісні та змістовні характеристики, визначає правовий порядок його введення та скасування, регламентує процедурні аспекти функціонування органів державної влади та місцевого самоврядування за умови його запровадження.

Не можна оминати й положення Закону України «Про оборону України», який наводить визначення воєнного стану та закріплює підставу його введення: воєнний стан – це особливий правовий режим, що вводиться в Україні або в окремих її місцевостях у разі збройної агресії чи загрози нападу, небезпеки державній незалежності України, її територіальній цілісності та передбачає надання відповідним органам державної влади, військовому командуванню та органам місцевого самоврядування повноважень, необхідних для відвернення загрози та забезпечення національної безпеки, а також тимчасове, зумовлене загрозою, обмеження конституційних прав і свобод людини і громадянина та прав і законних інтересів юридичних осіб із зазначенням строку дії цих обмежень (абзац 13 статті 1 ЗУ «Про оборону України») [2].

Введення воєнного стану на території України націлено на забезпечення національної безпеки, яка в свою чергу, слугує своєрідним правовим механізмом захисту державних та суспільних інтересів, гарантом забезпечення конституційних прав та свобод людини й громадянина, засобом збереження суверенітету, територіальної цілісності та незалежності держави.

Навіть за умови запровадження воєнного стану на території країни, одним з найбільш пріоритетних завдань, що постає перед нею, є забезпечення національної безпеки, яка, в свою чергу, розглядається як сприятливе середовище для функціонування та розвитку державного апарату, суспільства та індивіда. Важливо наголосити, що стан безпеки не є сталим, він розглядається як динамічне явище, що може зазнавати змін у зв'язку з різноманітними глобалізаційними трансформаціями і тим самим нести потенційні ризики та загрози для сталого розвитку як держави, так і населення загалом.

Закон України «Про національну безпеку України», а саме пункт 9 частини 1 статті 1, визначає національну безпеку України як «захищеність державного суверенітету, територіальної цілісності, демократичного конституційного ладу та інших національних інтересів України від реальних та потенційних загроз» [3]. Так, аналізуючи вищезазначене положення, ми розуміємо, що конструкція «національна безпека» є комплексною та багатоаспектною й складається з таких складових: державний суверенітет, територіальна цілісність, демократичний конституційний лад та інші національні інтереси України, що потребують захисту від реальних і потенційних загроз. Таким чином, перелік ком-

понентів, що входять до механізму національної безпеки є невичерпним і може включати безліч об'єктів, які націлені на задоволення національних інтересів.

Серед таких об'єктів центральне місце займає інститут конституційних прав та свобод людини і громадянина, який спрямований на захист інтересів особистості й досягнення сталого суспільного розвитку. Така пріоритетність забезпечення прав та свобод зумовлена визнанням людини найвищою соціальною цінністю. Більше того, саме індивід, його права та свободи є першочерговою суспільною ланкою у системі національних інтересів, гарантування якої сприяє встановленню безпекового стану й нормальному функціонуванню всіх складових національної безпеки. Важливо підкреслити, що з одного боку, кожен з об'єктів національної безпеки є самостійною структурною одиницею, з іншого ж боку, між усіма складовими наявний тісний взаємозв'язок, оскільки вони формують цілісну систему. Так, наприклад, порушення конституційних прав і свобод людини та громадянина тягне за собою порушення демократичного ладу в державі. Таким чином, можна дійти висновку, що факт порушення належного забезпечення людини правами та свободами негативно впливає на рівень функціонування національної безпеки.

Чіткий взаємозв'язок між категорією «національна безпека» та інститут прав і свобод вибудовується за рахунок того, що саме рівень дотримання конституційних прав і свобод людини й громадянина дозволяє оцінити ступінь панування національної безпеки в межах країни. Проте, також необхідно усвідомлювати, що відсутність основ національної безпеки призводить до фактичної неможливості практичного втілення індивідами гарантованих прав та свобод. Іншими словами, національна безпека має реальний вплив на функціонування механізму дотримання й гарантування прав та свобод людини і громадянина, оскільки порушення безпекового стану значно обмежує ступінь реалізації прав та свобод, а втілення конституційних прав і свобод безпосередньо визначає рівень національної безпеки, тобто сприймається як індикатор стану безпеки.

Режим національної безпеки може бути забезпечено в межах держави виключно за умови дотримання основ безпеки індивіда, як центральної фігури, яка формує суспільство та інтереси якої визначають напрям державної політики. Безпековий стан людини розкривається крізь призму дотримання встановлених на законодавчому рівні прав та свобод. Важливо розуміти, щоб вести мову про забезпечення національної безпеки, спершу, потрібно створити нормальні умови для повноцінної реалізації конституційних прав та свобод людини й громадянина, тобто досягнути стану безпеки особи, оскільки будь-яка складна надбудова, наприклад, держава або суспільство – складається з простих одиничних конструкцій, як-от індивід.

Тож, інститут прав та свобод людини і громадянина є однієї з ключових суспільних цінностей, яка охороняється та забезпечується державою. На розвиток системи прав людини прийнято чимало міжнародних та національних законодавчих актів, створено ряд профільних міждержавних та державних інституцій, запроваджено чисельні механізми практичної реалізації конституційних прав та свобод й притягнення до відповідальності за їх порушення.

Хоча, забезпечення реалізації конституційних прав та свобод є своєрідним кроком до формування політики сталого розвитку, елементом побудови демократичного суспільства, це зовсім не означає їх винятковості та абсолютності. Як відомо, ряд прав та свобод, які гарантовані на законодавчому рівні, можуть підлягати звууженню та обмеженню, якщо цього вимагають інтереси країни або суспільства цілому, в тому числі й у випадку загрози національній безпеці. Важливим аспектом таких обмежень є чіткість та визначеність підстав їх застосування, обґрунтування доцільності, часові терміни та межі впро-

вадження, а також врегульованість можливості продовження їх дії чи скасування.

Закономірною тенденцією є те, що міжнародне законодавство, до гармонізації з яким завжди прагнула та прагне Україна, особливо в аспекті взятого курсу на європейську інтеграцію, також передбачає можливість обмеження прав та свобод людини. Пропоную звернутися до положень Європейської конвенції про захист прав людини та основоположних свобод (далі – Конвенція), яка була ратифікована Україною 17 червня 1997 року, а саме частини 1 статті 15, яка регламентує, що під час війни або іншої суспільної небезпеки, яка загрожує життю нації, будь-яка Висока Договірна Сторона може вживати заходів, що відступають від її зобов'язань за цією Конвенцією, виключно в тих межах, яких вимагає гострота становища, і за умови, що такі заходи не суперечать іншим її зобов'язанням згідно з міжнародним правом [6]. Частина 2 вищезазначеної статті акцентує увагу не тому, що не може бути жодних обмежень, яких би непередбачуваних ситуацій не зазнавала країна, стосовно права на життя, на заборону катування, заборону рабства і примусової праці [6]. Національне законодавство також закріплює у статті 64 Конституції України ряд прав та свобод, дотримання яких є беззаперечним за будь-яких обставин, навіть на період дії воєнного стану [1].

Розкриваючи питання правомірного обмеження конституційних прав та свобод людини і громадянина за умови введення воєнного стану, слід зазначити, що на законодавчому рівні обов'язково повинен бути визначений чіткий процесуальний порядок запровадження таких обмежень. Більше того, необхідно встановити дієвий механізм контролю та нагляду за діяльністю представників державного апарату, яка провадиться з метою встановлення режиму національної безпеки та супроводжується запровадженням обмежень. Важливо, щоб процедура введення обмежень конституційних прав та свобод базувалася на реальній можливості притягнення до юридичної відповідності владних осіб, які перевищили допустиму міру таких обмежень, що, зі свого боку, сприятиме викориненню будь-яких проявів зловживань владними повноваженнями. Насправді ж стан національної безпеки, який розглядається як загальносуспільна цінність, вимагає провадження якісної політичної діяльності як в межах країни, так і на світовій арені. Більше того, за умов найменших ризиків безпекового стану, аби не втратити його, влада повинна вдаватися до рішучих дій, в тому числі й введення певних обмежень конституційних прав та свобод. В свою чергу, саме функціонування безпекового стану дозволить безперешкодно реалізовувати на практиці надані права та свободи. Тобто чітко простежується взаємозв'язок і взаємозалежність категорії «національна безпека» та інститут конституційних прав та свобод людини й громадянина. Звісно, можливо, не кожен погодиться з тим, що

можливість обмежень прав заради збереження основ національної безпеки є виправданою. Чимало науковців, посилаючись на правову природу демократичного устрою, наголошують, що безпековий стан та права й свободи індивіда є суцільним механізмом, сутність якого нівелює можливість введення обмежень конституційних прав заради досягнення національної безпеки.

Попри численну кількість різноманітних позицій стосовно взаємозв'язку безпекового стану та інституту прав і свобод людини й громадянина, останній виступає одним з найбільш значущих об'єктів комплексної системи національної безпеки та своєрідним орієнтиром сталого розвитку країни. Крайне важливо, щоб обидва механізми працювали злагоджено, не створюючи передумов вибору якогось одного вектору розвитку державної політики, так як національна безпека та права і свободи людини доповнюють один одного та формують єдину систему державного розвитку.

Висновки. Стаття висвітлює взаємозв'язок та взаємозалежність категорії «національна безпека» й інституту конституційних прав і свобод, що розкривається через призму можливості введення обмежень прав з метою захисту безпекового стану країни. І національна безпека, і права та свободи особи виступають найбільш важливими суспільними цінностями, гарантування яких є пріоритетними напрямками державної політики і запорукою забезпечення сталого розвитку. Проте, геополітичні реалії, сучасні світові виклики змушують оперативнo реагувати на зміни, що відбуваються довкола, та шукати нові умови забезпечення національної безпеки. За таких обставин постає питання співвідношення національних та особистісних інтересів. Як наслідок, виправданим та необхідним для захисту безпекового стану держави вважається тимчасове введення обмежень конституційних прав та свобод людини і громадянина, своєрідне нівелювання обов'язку влади стосовно захисту прав індивіда. Однак, не будь-яке обмеження може виправдовувати мету забезпечення національної безпеки, важливо досягнути балансу, аби інститут конституційних прав та свобод не зазнавав неправомірних утисків, а діяльність/органів державної влади, органів місцевого самоврядування не переросла у свавілля. Все ж таки запровадження обмежень розглядається як винятковий спосіб, коли інакше неможливо сприяти встановленню стану безпеки. В свою чергу, досягнення національної безпеки є крайнe необхідним для повноцінної реалізації особою конституційних прав та свобод, оскільки наявність ризиків безпекового стану значно ускладнює процес гарантування конституційних прав і свобод, впливає на їх повноту. Саме національна безпека є тим сприятливим середовищем, в межах якого можливо продуктивно реалізовувати систему прав та свобод. В свою чергу, інститут прав та свобод людини й громадянина, а точніше повнота його практичної реалізації, є своєрідною умовою досягнення стану безпеки.

ЛІТЕРАТУРА

1. Конституція України: Конституція від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>.
2. Про оборону України: Закон України від 6 грудня 1991 р. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1932-12>.
3. Про національну безпеку України: Закон України від 21.06.2018 № 2469-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19#Text>.
4. Про правовий режим воєнного стану: Закон України від 29 вересня 2022 р. № 89VІІІ / *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text>.
5. Указ Президента України № 64/2022 від 24.02.2022 р. «Про введення воєнного стану в Україні». URL: <https://www.president.gov.ua/documents/642022-41397>.
6. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (з протоколами). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text.
7. Чижов Д.А. Державна політика забезпечення прав людини у сфері національної безпеки в умовах цифровізації. Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ. 2021. № 4 (121). doi: <https://doi.org/10.33270/01211214.46>.
8. Ірха Ю. Обмеження конституційних прав і свобод людини і громадянина в інтересах національної безпеки України в сучасних умовах. *Вісник Конституційного Суду України*. 2015. № 5. С. 78–87.
9. Шмоткін О. В. Права особи як об'єкт національної безпеки України. *Наукові записки НаУКМА*. 2017. Том 200. *Юридичні науки*. С. 114–120.
10. Щербанюк О. Права людини і національна безпека: проблеми забезпечення конституційним судом України. Права людини і національна безпека: роль органу конституційної юрисдикції: зб. матеріалів міжнар. наук.-практ. конф. (м. Київ, 27 червня 2019 р.) Київ: ВАІТЕ, 2019. С. 368–375.
11. Чепульченко Т.О. Права людини як мета та межі правотворчості. *Альманах права*. 2019. Вип. 10. С. 348–353.